

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ТЕОРІЙ І ПРИРОДНО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ У ФОРМУВАННІ ЛІБЕРАЛЬНИХ І НЕОЛІБЕРАЛЬНИХ ДОКТРИН

Проаналізовано наукові теорії та природно-правові концепції у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин. Досліджено особливості неоліберального праворозуміння в контексті природно-правової концепції та впливу лібералізму на всю державно-правову реальність і соціальну систему.

Ключові слова: наукові теорії, природно-правові концепції, ліберальні і неоліберальні доктрини, неоліберальне праворозуміння, лібералізм.

Tolkachov Oleksii. Analysis the scientific theories and natural legal concepts in the formation of liberal and neoliberal doctrines

The article analyzes scientific theories and natural-law concepts in the formation of liberal and neoliberal doctrines, investigates the peculiarities of neoliberal legal understanding in the context of the natural-law concept and the influence of liberalism on the entire state-legal reality and social system.

Key words: scientific theories, natural legal concepts, liberal and neoliberal doctrines, neoliberal understanding of law, liberalism.

Дослідження концептуальних засад історичної обумовленості та сучасного уявлення неоліберального праворозуміння засвідчило еволюційність їх розвитку, що передбачає спадковість ідей та доктринальних положень. Хоча лібералізм в ХІХ-ХХ ст. розвивався під впливом економічних теорій, однак це не заперечує і не виключає глибокого генетичного зв'язку лібералізму з природно-правовою концепцією та впливу лібералізму на всю державно-правову реальність і соціальну систему.

З'ясування особливостей та перспектив неоліберального праворозуміння на сучасному етапі державотворення та розвитку суспільства потребує врахування спадковості ідей та характеристики основних суб'єктів соціальної системи крізь призму ліберального спадку.

Вчені у галузі юридичних, політичних, історичних, філософських наук, праці яких присвячені різним аспектам вивчення доктрини неолібералізму та її праворозуміння, мають переважно інтегрований характер щодо визначення природи, ідеології, правових цінностей, правосвідомості та праворозуміння неолібералізму як теоретико-правової категорії та соціально-правового явища. Зокрема, С. С. Бульбенюк, О. Я. Коваль, Ю. О. Липовець, А. І. Луцький, М. П. Недюха, Ю. В. Панченко, О. Б. Петінова, О. Є. Постол, М. Р. Пурій, Н. В. Федіна та інші досліджували неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу, історію і практику неоконсерватизму, сучасного розуміння справедливості, правову ідеологію в українському державотворенні, політико-ідеологічні течії та їх роль в умовах соціальних змін, людину в філософсько-правовому дискурсі, легітимність державної влади у співвідношенні правових і моральних аспектів реалізації, гегемонію в теорії та практиці міжнародних відносин, правові цінності (ідеали та компроміси) тощо. Проте потребують визначення особливості неоліберального праворозуміння в контексті природно-правової концепції та впливу лібералізму на всю державно-правову реальність і соціальну систему шляхом аналізу наукових теорій і природно-правових концепцій.

Мета статті – проаналізувати наукові теорії та природно-правові концепції у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин, дослідити особливості неоліберального праворозуміння в контексті природно-правової концепції та впливу лібералізму на всю державно-правову реальність і соціальну систему.

Перспективи неоліберального праворозуміння на сучасному історичному етапі визначаються здатністю доктрини збагачуватися новими знаннями і пристосовуватися до конкретних історичних умов. Йдеться насамперед про здатність неолібералізму забезпечувати упорядкування суспільних відносин, які постійно ускладнюються. По-різному оцінюючи потенціал лібералізму, науковці схиляються або до позиції виключної цінності неоліберальної ідеології, або до думки про повну безперспективність лібералізму для сучасного людства.

Різноманіття в оцінках перспектив лібералізму полягає у різному сприйнятті сучасних умов, причому феномен свободи часто розглядається на основі традиційних і усталених ідей попередни-

ків. Однак існує нагальна потреба концептуального осмислення (а у перспективі створення адекватної теорії) сучасного лібералізму, перегляду усталених уявлень про лібералізм у нових соціально-політичних і соціокультурних умовах.

Для отримання якісно нового знання про неолібералізм та ліберальну соціальну систему необхідно скористатися методом наукового діалектичного монізму та методом абстрагування і узагальнення. Це дозволить виявити нове розуміння індивідуальної свободи в соціумі.

Зміст методу наукового діалектичного монізму полягає в тому, що системно-організаційні закони єдині для всіх без винятку природних об'єктів, і зокрема соціальних, а найрізноманітніші явища об'єднуються загальними структурними зв'язками й закономірностями. В узагальненому вигляді будь-яка соціальна система мало чим відрізняється від біологічної, етнічної, хімічної чи фізичної. Для всіх систем, у тому числі й соціальної, простежується дія універсальних системно-організаційних законів, тобто «перенесення методів цілком об'єктивно та достовірно доводить можливість їх розвитку в єдність, в напрямку монізму організаційного досвіду» [1].

Узагальнення деталей неоліберального суспільства являє нам чисту соціальну систему, яка піддається аналізу із використанням підходів наукового монізму. Узагальнення дозволяє виявити той первинний природний шар закономірностей, якому підкоряється соціальна система, яка є органічною низкою правил, наявність яких обумовлена самою природою явища – суспільства. Відповідно до цих правил відбуваються процеси на різних рівнях організації активностей.

Більшість системно-організаційних законів були виявлені природничими науками для простих систем, які досліджувалися фізикою та хімією експериментальним шляхом. Вже пізніше отримані та доведені закономірності екстраполювалися на ширше коло явищ і систем, де не тільки підтвердили свою дію, а й призвели до наукових проривів.

Вивчаючи соціальну систему, на теоретично-експериментальному рівні можна застосувати до неї один із фундаментальних законів фізики – закон зростання ентропії. Початково сформульований для термодинаміки, цей закон знайшов універсальне застосуван-

ня не лише для фізичних систем, а й для хімічних, біологічних, а далі в соціальних та інших системах. Дуже високо цінував закон зростання ентропії Альберт Ейнштейн; німецький фізик Р. Клаузіус сформулював закон зростання ентропії в ізольованій системі (системі з постійною енергією), на яку не здійснюється зовнішній вплив; австрійський фізик Л. Больцман відповів на питання про фізичний зміст ентропії та причини її зростання в ізольованій системі (ентропія – це міра безладу в системі). Таким чином, можна дійти висновку, що максимальна ентропія відповідає повному хаосу.

Перенесення фізичних законів та закономірностей у соціальну систему відкриває органічну нормативність суспільства, а саме: якщо на суспільство не здійснюється впорядковуючий вплив, якщо люди не знаходяться під впливом права, моралі, релігії, держави, географічних і природних умов або інших обмежуючих чинників, то таке суспільство невідворотно тяжітиме до безладу: ентропія зростатиме до свого абсолютного значення – одиниці. Кінцевим наслідком зростання ентропії є цілковитий хаос і загибель системи як такої. Можливо, саме це й мав на увазі Томас Гоббс, говорячи про стан «війни всіх проти всіх»? Натомість повна організованість соціальної системи обумовлює мінімальну ентропію – вона дорівнює нулю.

Перевірити експериментальним шляхом істинність такого висновку для соціальної системи практично неможливо. У фізиці достатньо просто змоделювати ізольовану систему, але де знайти ізольовану соціальну систему?

Відносно ізольовану соціальну систему змоделював В. Голдінг у своєму романі «Володар мух» [2]. Проте зростання ентропії в соціальній системі може бути стримане цілеспрямованими організаційними процесами. На думку А. Тоффлера, «люди потребують організації свого життя, адже життя, недостатньо організоване, є безцільною катастрофою» [3].

З іншого боку, мінімальний рівень ентропії характеризує нежиттєздатний стан соціальної системи – вона завмирає. Приблизно такий стан суспільства описаний Д. Оруелом у романі-антиутопії «1984» [4]. Аналогічним чином поводять себе й фізичні або хімічні системи. При температурі абсолютного нуля рівень ентропії у системі мінімується – система «виморожується».

Таким чином, вивчення суспільства за допомогою не лише соціальних, а й природничих наук дає нам нове знання про нього як про цілісне явище.

Прихильники традиційних та спеціалізованих підходів, безперечно, можуть піддати сумніву допустимість застосування фізичних методів до соціальних систем. Проте на сьогодні є всі підстави стверджувати, що суспільство є системою, яка характеризується певним рівнем упорядкованості відносно усередині системи, водночас вона тяжіє до зменшення впорядкованості та підвищення ентропії. Тобто суспільство є «ентропійною» системою, яка потребує постійного підтримання рівня організованості. Інакше є ризик переходу її у стан хаосу та деградації суспільства. Тому стає очевидним, що соціальну систему необхідно упорядковувати, обмежуючи індивідуальну свободу в інтересах всього суспільства з метою зменшення ентропії та знаходження «золотої середини» між нулем та одиницею.

На основі історичного аналізу можна стверджувати, що в різні історичні періоди рівень ентропії у соціальних системах був різним, але до виникнення ліберальних ідей він тяжів до нуля. Водночас епоха класичного лібералізму спричинила зростання рівня свободи у соціальній системі до свого максимального значення – одиниці, що спричинило тяжку соціально-економічну кризу та хаос. Натомість «новий лібералізм» як ідеологія соціалізованої свободи обґрунтував можливість вивільнення людини і одночасно збереження організованості системи. Системно-організуюче значення неолібералізму полягає в керованому підвищенні рівня ентропії у соціумі з утриманням цілісності системи. Людина стає вільною, починає вільно розвиватися, а система продовжує виконувати свої функції і залишається організованою.

З метою виявлення ролі права в неоліберальній соціальній системі, його сутності, призначення та функцій розглянемо ліберальну соціальну систему на основі її трьох основних складових: вільної людини, суспільства і держави.

Виникнення ліберальних ідей докорінно змінило становище людини в соціальній системі, що було історично обумовлено та відповідало потребам часу. Рівень розвитку і добробуту людини призвів до розвитку й актуалізації вторинних потреб, серед яких ключовою була потреба свободи.

Суспільство усвідомило високу природу людини, визнало її свободу та природні права. Відповідно сталася повна перебудова самої соціальної системи. В епоху становлення ліберальної концепції та розпаду феодального ладу в соціальній системі виникла як повноцінний суб'єкт держава в сучасному розумінні і відбулося відділення державної сфери від суспільної. В новій соціальній системі, організованості якої сприяла ліберальна ідея, вільна людина посіла центральне місце, що стало відправною точкою в налагодженні її взаємодії із суспільством і державою.

Перші ліберальні ідеї відрізнялися у визначенні природи свободи. Визнаючи людину творінням Божим, свобода, якою людина володіла від свого народження, також вважалася наданою Богом. Цей підхід закріплений у пам'ятці доліберального періоду – Великій Хартії вольностей 1215 року [5]. Божественне походження права на свободу зустрічаємо і значно пізніше, у преамбулі Декларації незалежності США 1776 року [6]. Водночас розвивався світський підхід до походження людини, у зв'язку з чим почали домінувати абстрактні ідеї походження свободи від самої природи людини. Ці два ліберальні підходи сходилися у визнанні того, що свобода має вище походження, а не надається державою, королем або якимось іншим соціальним суб'єктом. У цьому проглядалася практична вигода для утвердження ліберальних ідей свободи: якщо свобода дарована самою природою, то ніхто з соціальних суб'єктів не може її відняти або обмежити. Природне в людині є невід'ємним у соціальній системі. Досягалася захищеність свободи, що було вкрай важливо у перші часи боротьби ліберальної ідеї з абсолютизмом.

Перші ліберальні природно-правові концепції мали вирішити важливе питання про сутність свободи як вища: чи вона є правом, чи станом людини.

Як бачимо, в працях основоположників лібералізму і перших юридичних документах зустрічається розуміння свободи як права людини, яке є природним, або походить від Творця, а також є невід'ємним.

Розуміння свободи як права знаходимо у працях Дж. Локка, який вважав свободу природним правом людини [7]. На думку Ш. Монтеск'є, свобода є правом робити все, що дозволено законами [8]. Відповідне визначення свободи дає І. Кант, який під свободою розумів незалежність від примушуючого свавілля іншого, що

є сумісною зі свободою кожного іншого, відповідно до загального закону, і є тим єдиним початковим правом, притаманним кожній людині в силу її належності [9].

Аналогічно до ліберально-правової теорії свобода визнається невідчужуваним правом людини в юридичних документах того часу. Така позиція міститься в Декларації незалежності США, де закріплено право на свободу [10]. В п. 2 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р. [11] та п. 2 Французької Декларації якобінців 1793 р. свобода визначається природним і невід'ємним правом та ставиться поруч із правами на власність, безпеку і спротив пригніченню. Свобода як право належна кожній людині та дає можливість робити все, що не завдає шкоди правам іншого; її основу становить природа, а її правило – справедливість [12].

Початкова формула свободи як права людини робить беззаперечним твердження, що розвиток лібералізму як ідеології свободи починався з концепції природних і невід'ємних прав, відтак мав юридичний характер.

Розвиток лібералізму виявляв, що обмеження свободи формулою права людини не виражає істинної сутності свободи як явища. На сьогодні можна сказати, що свобода як право не узгоджується з ентропійною моделлю соціальної системи, де свобода характеризує якісний стан системи. Свобода системи полягає в свободі людини, яка є природним і невід'ємним її станом. Це підкреслює вищу цінність свободи людини. Стан свободи, притаманний людині, обумовлює наявність у неї прав, які, можна сказати, «випливають» зі свободи. Саме такий підхід сприйняла ліберальна доктрина. Але й формула свободи як конкретного права також не втрачена. В умовах свободи як стану людина володіє колом потенційних можливостей, які визначаються правами або свободами чинити конкретні дії або обирати поведінку (свобода пересування або свобода слова тощо).

Свобода – цінність вищого порядку, але їй не дано універсального і точного визначення. Сучасне розуміння свободи, очевидно, досягається еволюційним шляхом, завдяки об'єднанню різних думок і поглядів.

Так, класик лібералізму Дж. Локк вважав свободу вищою соціальною цінністю, яка полягає в праві людини не підкорятися волі та владі іншої людини. Він вважав, що свобода – це право людини

розпоряджатися своїми діями, володіннями та власністю в межах законів, не підпадаючи при цьому деспотичній владі іншої людини; людина може розстатися зі своєю свободою, тільки поплатившись за це своєю безпекою та життям [13]. Дж. Локк також писав про свободу як ідею, що належить не до бажання або висловлення переваги, а до особи, яка володіє силою діяти або утримуватися від дії відповідно до вибору або переконання розуму [14].

Для Ш. Монтеск'є свобода означала безпеку, гарантію, що громадян не потурбують, якщо вони дотримуються законів. Вона також означала право дотримуватися власної думки за умови, що держава нікому не буде нав'язувати своєї позиції [15].

Важливу позицію висловлює Ф. Гаєк, який вважав, що свобода є не тільки окремою цінністю, а джерелом і умовою усіх моральних цінностей [16].

Б. Рассел особливо відзначав переконання І. Канта: не може бути нічого жакливішого, ніж підкорення однієї людини волі іншої [17]. Визначаючи етичні основи свободи, І. Кант формулює співвідношення свободи індивіда зі свободою інших – свобода вольового здійснення кожного сумісна зі свободою кожного відповідно до загального закону [18].

Значення свободи для організації ліберальної соціальної системи обговорював Д. Мілль, для якого утвердження свободи є не власне метою, а необхідною умовою встановлення гармонії інтересів суспільства й інтересів індивіда. Він зазначав, що людина відповідальна за свої вчинки перед суспільством лише тому, оскільки зміст її дій стосується інших осіб. Доти, доки зміст дій людини стосується тільки її самої, свобода її дій повинна за законом вважатися необмеженою. Людина є необмеженим володарем самого себе, свого тіла та своєї душі [19].

Ш. Монтеск'є також розумів множинність значень свободи. На його думку: дехто називає свободою легку можливість усувати того, кому вони надали тиранічну владу; інші – право обирати того, кому вони повинні підкорятися; треті – право носити зброю і вчиняти насилля; четверті вбачають її (свободу) в привілеї перебувати під управлінням людини власної національності або підкорятися своїм власним законам. Він вважав, що певний народ тривалий час сприймав свободу за звичай носити довгу бороду, а інші поєднують цю назву з конкретною формою правління, відкидаючи всі

інші [20]. На основі різних позицій Ш. Монтеск'є дав власне визначення свободи: право робити все, що дозволено законами (тобто якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки це ж саме могли б робити й інші громадяни) [21]. В такому розумінні природна та невід'ємна свобода є станом, який надає невичерпні можливості робити все, що не заборонено законом. Це обумовлює вільний стан соціальної системи, натомість у тоталітарній, абсолютистській системі людині дозволяється робити лише те, що дозволено актами держави.

Підсумовуючи згадані вище точки зору на свободу, її природу та сутність, можна стверджувати, що свобода є природним станом людини, який є основою та передумовою всіх прав і свобод (в розумінні конкретних можливостей). Людина характеризується можливістю без перешкод здійснювати будь-які дії та формувати власну поведінку, керуючись виключно своєю волею, свідомістю та розумом, не підкоряючись свавільній волі чи вказівці іншої людини.

Необмежена свобода однієї людини, як означена вище можливість чинити будь-які дії у соціальній системі, означає взаємодію цього індивіда з іншими людьми відповідно до його власної волі. Необмежено вільний індивід стає свавільним деспотом стосовно інших людей. Відбувається це тому, що при виникненні соціальної взаємодії враховується та визначальною є воля лише однієї людини, яка має необмежену свободу. Класичний та неокласичний лібералізм, йдучи шляхом абсолютизації свободи індивіда, на практиці призводили до дискримінації свободи інших людей. Інші люди виявлялися вторинними, невільними, що принципово не відповідає ліберальній соціальній системі.

Неоліберальна соціальна система є вільною, оскільки загальний рівень свободи в соціальній системі є найвищим, а рівень ентропії прагне свого максимуму. Водночас зберігається гармонійна організованість соціальної системи. Це досягається лише тоді, коли не один суб'єкт має необмежену свободу, а всім індивідам забезпечується стан свободи в максимально можливій рівній мірі. Тобто в доктрині неолібералізму відбувається соціалізація свободи. Індивіди взаємодіють між собою, реалізуються їхні свободи – свобода кожного. При взаємодії двох осіб відносини будуються на добровільних засадах, з реалізацією обох свобод, з урахуванням

волі обох індивідів. У таких відносинах свобода людини має можливість реалізуватися такою ж мірою, як і свобода кожного іншого.

У неоліберальній соціальній системі кожен є однаково вільний, досягається рівність у свободі. Криза класичного лібералізму полягає в тому, що свобода одних зробила фікцією свободу інших, а неолібералізм як системна ідеологія примирив та узгодив свободу і рівність, де рівність – у свободі. Це означає забезпеченість кожному однакової можливості чинити власні дії або формувати свою поведінку на основі власної волі й розуму. Рівна свобода для кожного гарантує однаковий обсяг природних і невід’ємних прав, які використовуються людиною на власний розсуд. Тобто свобода однієї вільної людини врівноважується свободою інших, що в кінцевому підсумку сприяє організованості й стабільності всієї системи. Свобода людини не повинна й не може бути необмеженою, оскільки в системі інші особи також мають свою свободу. За таких умов необхідно прагнути досягти максимальної свободи для кожного, не порушивши загальної рівноваги та системної організованості.

Є достатні підстави говорити про те, що суперечки стосовно співвідношення і можливості співіснування свободи та рівності остаточно зняті неоліберальною доктриною. В сучасності ці дві категорії є нероздільними й взаємопов’язаними. Вже вирішена і дилема способів установлення свободи, яку формулював А. Токвіль: «Або кожному мають бути надані права, або вони не повинні гарантуватися нікому» [22].

Важливо відзначити, як сприймає рівність свободи сучасний неолібералізм. Це в основному рівність можливостей, і цей принцип був абсолютизований класичним лібералізмом та лібертаріанством. В рівності свободи як рівності можливостей, справді, полягає висока справедливість неоліберальної соціальної системи. Кожен, використовуючи ці можливості, може досягти різних результатів і вигод для самого себе, але принцип рівності потенційних можливостей зберігається. Для глибшого розуміння цієї моделі класичного лібералізму варто звернутися до опонуючої ідеї – рівності у значенні рівності умов для кожного. Остання використовується колективістськими концепціями для збалансування соціальної системи. Справедливість у такій інтерпретації сприймається не в контексті рівності ідеалістичних потенційних можли-

востей особи, а в контексті фактичної рівності умов. Лібералісти порівнювали ці дві концепції як «рівність» та «зрівнялівка».

Історичний досвід засвідчив нездатність суспільства до самопідтримання середовища рівності можливостей, що обернулося кризою ліберального світосприйняття та призвело до розвалу соціально-економічної системи в США на початку ХХ століття. З огляду на науковий монізм і закон зростання ентропії у суспільстві криза лібералізму стає закономірною та обумовленою відсутністю сильного регулятивного впливу держави і права.

Тепер варто розглянути концептуальний розвиток свободи людини в різних обсягах та категоріях її прав, що, безперечно, впливало на становлення ліберальної доктрини та появу її різних течій.

Як ми вже зазначали вище, ліберальна свобода як природний стан людини характеризується наявністю певного обсягу можливостей, які обумовлені природною свободою (в інтерпретації різних мислителів – самою природою людини або Божественним її походженням) і також мають природний і невід’ємний характер. Йдеться про природні й невід’ємні права людини.

Початкове звільнення тоталітарної або абсолютистської системи, яке здійснювалося природно-правовими ідеями в XVI-XVIII ст., забезпечувалося визнанням за кожною людиною рівною мірою порівняно невеликого обсягу природних прав. Серед них були право на життя, безпеку, спротив пригніченню і власність. Хоча коло цих прав і здається вузьким, вони забезпечили людині можливість розвитку і «відкрили кисень» до вільного життя та самоактуалізації.

Розвиток суспільства, зростання достатку широких верств населення і зростання потреб відповідно до піраміди Маслоу зумовило розширення меж свободи для кожної людини. Ліберальна концепція розширювала початковий набір природних прав новими правами і свободами, які теж визнавалися природними і невід’ємними. Серед них право на вільний розвиток своєї особистості, право вільно висловлювати свої думки, право вільно пересуватися, право на свободу світогляду, право вільно обирати і сповідувати релігію, право вільно збиратися, право робити вибір.

Окрім згаданих вище природних і невід’ємних прав, лібералізм обґрунтував і сприйняв у це коло додаткові можливості для розвитку особистості. Виявилось, що повністю звільнити особистість

від впливу соціальної системи неможливо, отже, актуалізувалася потреба закріплення конструктивного впливу вільного індивіда на механізми організації і регуляції соціальної системи. Без цього свобода людини є неповною, адже свобода має давати людині змогу брати участь у здійсненні влади, формуванні її інститутів, впливати на політичний курс. Лише тоді індивід може реалізувати свою природну свободу і повністю здійснити свої природні права. Йдеться про необхідність забезпечення нарівні з природними ще й політичних прав.

Проблемним для ліберальної теорії було сприйняття цих політичних прав людини, оскільки такі права не обумовлюються самою природою людини, а набуваються у зв'язку із соціалізацією людини і здійсненням управління в соціальній системі. Їх джерело полягає у політичному та правовому зв'язку особи, суспільства і держави, тому ці права дістали визначення громадянських.

На нашу думку, розширення лібералізму за межі кореневої для нього природно-правової концепції та доповнення обсягу природних прав громадянськими правами було б неможливим. Лише неолібералізм у своєму політичному аспекті зміг узгодити обсяг громадянських прав з природними.

За наявності громадянських прав досягається повнота реалізації природних прав. Тому громадянські права людини, такі, як право на вільну політичну активність, право формувати органи державної влади, брати участь в управлінні державними справами, формувати політичний курс, об'єднуватися в політичні об'єднання, забезпечуються й гарантуються нарівні з природними та є невід'ємними.

Збагачення обсягу прав людини громадянськими правами дає змогу говорити про виникнення в індивіда політичної свободи, яка утворює соціальне підґрунтя природному вільному стану людини. На важливості політичної свободи наголошував К. Ясперс, який вважав політичну свободу фундаментальною та такою, що передреє всім іншим можливостям. За його словами, “воля до творення заснованого на праві світового порядку ставить за мету не просто свободу, а саме політичну свободу, яка відкриває перед людиною можливість справжнього вибору [23]. Розмірковуючи про політичну свободу як обсяг громадянських прав, Р. Рейган вважав політичну свободу найбільш фундаментальним з усіх прав людини.

Зосередивши увагу в межах ліберальної теорії на індивіді, а не на колективному суб'єкті (народ), стає очевидним, що без означених вище громадянських прав, без політичної свободи особа, наділена природними правами, підпадає під диктат держави, політичної влади або суспільства, а отже, втрачає свій природний стан свободи. Таким чином, підтверджується необхідність забезпечення політичної свободи для того, щоб людина була дійсно вільною, а громадянські права мають бути неодмінно гарантовані й прирівняні до природних та невід'ємних прав, інакше свобода людини стає ілюзією. Права також дають широку можливість для розвитку, збагачення, творчості, політичної активності тощо. Але щоб вільно здійснювати свої права, людина має бути насамперед вільною від сторонніх свавільних впливів. Влучно з цього приводу висловився Г. Сарторі: «Ми потребуємо свободи «від», щоб мати свободу «для» [24]. Свобода «від» досягається захищеністю індивіда від свавільної влади над ним з боку інших, відсутністю перепон, обмеженням впливу на волю індивіда, якою він керується в своїх діях і поведінці. Цей стан характеризується автономністю волі. Таким чином, на сучасному етапі в ліберальній соціальній системі розширення свободи індивіда має здійснюватися не лише у напрямку збільшення обсягу гарантованих прав і можливостей особи, а й шляхом обмеження перепон і свавільних сторонніх впливів на індивіда. Свобода «від» (негативна свобода) дає людині можливість розвивати будь-які потреби за пірамідою Маслоу і вільно розвиватися.

Максимізація свободи людини в ліберальних концепціях часто призводила до гіпертрофованого розуміння автономності волі й необмеженої свободи як автономії індивіда, а відповідно до суспільної кризи. Це спричиняло хибне сприйняття лібералізму як ідеології абсолютного егоїстичного індивідуалізму, автономності особистості, яка є «атомом» у собі. Акцентували увагу на цій крайності саме противники лібералізму, які схилилися до соціалістичних, колективістських теорій.

Вирішуючи питання державотворення і перспективи розвитку суспільства на сучасному історичному етапі, варто уникати крайнощів автономізації або атомізації свободи. Також необхідно бути вкрай обережним із застосуванням таких категорій, як автономність людини. На нашу думку, свобода людини, навіть максималь-

но досяжна, не означає її автономності. Автономність індивіда применшує значення його соціальних зв'язків. При цьому необхідно не забувати, що більшість, якщо не всі свої природні права і можливості людина може реалізувати лише у взаємодії із соціальною системою, встановлюючи соціальні зв'язки. Без них людина не може задовольняти свої потреби, реалізувати свої права і розвиватися, оскільки не є самодостатньою.

Для уникнення крайнощів автономізації індивіда Д. Локк зазначав, що не знає в природі частки настільки повної та досконалої, щоб вона не завдячувала оточуючим її часткам своїм буттям та якостями [25].

Максимізуючи свободу і утверджуючи автономність кожного індивіда, нівелюється та розривається соціальний зв'язок, що зазвичай відбувається при досягненні максимального значення ентропії (свободи) в системі – одиниці, коли система припиняє своє існування. При розпаді соціальної системи на автономні «атоми» людина не зможе реалізувати свої можливості та здійснювати права, отже, свобода стає безглуздою. В усіх випадках розширення свободи, на нашу думку, варто говорити виключно про автономність волі особи, про обмеження сторонніх перешкод і нав'язливих впливів на особу, а не про автономію самої особи.

Лібералізм, який визнає за кожним природні права та обґрунтовує необхідність їх захисту, ґрунтується на визнанні активної сили в будь-якому індивіді. Отже, якщо людині не створювати перешкоди з боку інших соціальних суб'єктів і не втручатися в її волездійснення, то особа неодмінно реалізує свої права. В ліберальній соціальній системі гарантується формальна рівність можливостей, але немає жодної гарантії, що кожна людина скористається своїм правом і досягне однакового результату. Активність кожної людини залежить від великої кількості об'єктивних і суб'єктивних обставин, яким вона часто безсила протистояти. Якщо ці обставини залишати поза увагою лібералізму, вони спричинять проблеми із соціалізацією людини, призведуть до виникнення негативних соціальних явищ, таких, як бідність, безробіття, безпритульність. Система зазнає дезорганізації у зв'язку із соціальним розшаруванням: виникненням різниці у стані, достатках і умовах для кожної людини.

Класичний лібералізм не має відповіді на ці проблеми, що є його найслабкішою стороною, з точки зору соціалістичних ідео-

логій і практики соціального регулювання. Водночас «соціальний лібералізм» запропонував відповідь – «лікування» негативних соціальних явищ має здійснюватися за рахунок самого суспільства й держави, у зв'язку з чим останній надаються додаткові функції. Нерідко для уникнення негативних суспільних явищ доводиться обмежувати свободу людей, відбувається зміщення пріоритетів у бік інтересів суспільства, а не особистості, яке це відбувалося за часів «Нового курсу» Ф. Рузвельта.

Виникнення неолібералізму шляхом адаптації цінностей свободи індивіда до реальних умов вирішило проблему негативних суспільних явищ та розв'язання соціальних антагонізмів. При цьому не повинна обмежуватися свобода кожного і зберігатися формальна рівність прав. Йдеться про практичне примирення і гармонізацію інтересів вільного індивіда й суспільства. Вихід, на нашу думку, полягає в тому, щоб надати кожному вільному індивіду додаткових прав і можливостей, які сприятимуть його соціалізації та попередженню негативних явищ. Маються на увазі права, які не мають природного характеру, але надаються самою соціальною системою задля підтримки власної рівноваги, тобто соціальні права. До таких прав можна віднести право на достатній життєвий рівень, право на житло, право на освіту, право на медичне обслуговування, право на соціальний захист тощо. Надання і забезпечення цих прав дозволяє досягти певних позитивних суспільних цілей, не усуваючи людину, індивіда з центрального місця у соціальній системі.

Сутність неолібералізму, представниками якого були Дж. С. Мілль, Т. Грін, Д. Хобсон, Л. Хобхауз, Д. Деві та інші, полягала у визнанні соціальності людини як істоти та можливості її розвитку через суспільний прогрес. Тому була очевидною необхідність утвердження принципу співпраці, замість класичного ліберального принципу конкуренції вільних особистостей. Співпраця забезпечувала розвиток суспільства як середовища, що відкривало нові форми самореалізації для кожного.

Соціалізація лібералізму шляхом розширення обсягу ліберальних прав і доповнення їх правами соціальними зустрічала й зустрічатиме активні заперечення з боку консервативних лібералів (лібертаристів). Соціальні права для індивіда створюють для нього соціальні умови, які є рівними та однаковими для всіх. Таким

чином, нібито відбувається профанація ліберальної свободи, яка з рівності можливостей перетворюється на зрівняння умов. На нашу думку, соціалізація лібералізму за описаною вище концепцією не є профанацією і не перериває ліберальну традицію. По-перше, суттєві зміни в ліберальній доктрині не переривають спадковості її ідей і принципів та зберігають єдність політико-філософської парадигми. По-друге, профанація свободи не відбувається, оскільки неолібералізм доповнює рівність можливостей рівністю умов для тих, хто не може з об'єктивних причин скористатися своїми можливостями. Таким чином відбувається доповнення, а не підміна, в чому виражається гуманізм неоліберальної доктрини.

Як виявляється, досі в ліберальній теорії не приділено належної уваги характеристиці гуманізму, тому його часто змішують з етичними або моральними аспектами. Водночас свобода, природні права, соціальний устрій відповідно до ліберальних ідей мають такий образ, щоб бути максимально комфортним і корисним для людини. Індивід, його свобода та інтереси займають центральне місце в ліберальній соціальній системі. Людина є найвищою соціальною цінністю, що відповідає ідеям гуманізму. «Людина... є метою сама по собі, тобто ніколи й ніким (навіть Богом) не може бути використана як засіб» [26]. Отже, на нашу думку, необхідно визнати, що лібералізм є гуманістичною ідеологією. При адаптації ліберальних ідей до сучасної дійсності, при внесенні змін до форми і змісту ліберальної доктрини необхідно виходити насамперед із міркувань гуманізму, оцінюючи гуманістичну доцільність. Вирішуючи спір про доцільність і допустимість визнання за особою згаданих вище соціальних прав, необхідно відповісти на питання, чи це сприяє покращенню буття індивіда, чи це розширює його свободу і захищає від зовнішніх негативних чинників?

Соціальні права, які пропонується визнати за індивідом, не перетворюють свободу на рівність умов. Навпаки, вони гарантують кожній людині мінімальний рівень буття, відштовхуючись від якого, особа має змогу реалізовувати свою свободу можливостей. Соціальні права не порушують свободи індивіда, а навпаки, сприяють її зміцненню.

Завдяки розвитку і поширенню неолібералізму ідея негативної свободи – «liberty» була доповнена ідеєю свободи позитивної – «freedom», а цінності класичного індивідуалізму – його новим

розумінням у дусі ідеології комунітаризму. Розвинута демократія у другій половині минулого століття вже не уявлялася можливою без гарантування на державному рівні та реалізації соціальних прав особи, які повинні були надати усім громадянам прийнятний у даному суспільстві мінімум матеріальних благ.

Отже, за результатами проведеного аналізу наукових теорій і природно-правових концепцій у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин, можна дійти таких висновків.

1. Соціалізація лібералізму, не обмежуючи свободу кожного, найбільш відобразилася на економічних ідеях лібералізму. Нова доктрина неолібералізму дозволила забезпечити соціальні права, без яких неможливі свобода й гідне життя. Неолібералізм зробив реальними утворення суспільної системи освіти, встановлення мінімальної заробітної платні, контроль за умовами праці, надання виплат у зв'язку з хворобою або безробіттям тощо. Саме адаптація лібералізму дозволила пом'якшити соціальні конфлікти й перейти від ідеї «капіталізму вільної конкуренції» до концепції «соціальної економіки». При цьому природна та невід'ємна свобода індивіда не заперечувалася і не обмежувалася.

2. Забезпечення свободи «від» передбачає захист особи від чисельних об'єктивних та суб'єктивних чинників, які можуть перешкодити реалізувати свободу «для». Саме соціальні права мінімізують вплив цих негативних чинників, сприяючи реалізації можливостей людини. Наприклад, якщо людина з певних соціальних причин не може працевлаштуватися або заробити на прожиття, вона практично виявляється нездатною реалізувати свою свободу – рівність можливостей стає для неї не більш як порожньою декларацією. Запобіжником є те, що суспільство нейтралізує негативні соціальні причини і надає людині мінімальні умови для реалізації її свободи (право на працевлаштування). Якщо негативні чинники, які перешкоджають реалізуватися свободі, мають природний характер (вроджені вади, природні стихії тощо), то соціальні права знову ж таки забезпечать людині мінімум умов для реалізації своєї свободи і прав.

3. Соціальні права людини гарантують людині мінімальні умови, достатні для реалізації свободи, здійснення природних та громадянських прав. Вони не звужують свободу, а навпаки, додатково її зміцнюють, ослаблюючи зовнішні негативні перепони і

вплив на особу. Виникнення та обґрунтування соціальних прав, здійснене неолібералізмом, розширило правовий статус людини і вперше закріпило за людиною не лише негативну свободу, а й створило реальні передумови для позитивної свободи індивіда.

Таким чином, аналіз наукових теорій і природно-правових концепцій у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин дає змогу стверджувати, що очевидною є свобода людини, яка характеризується наявністю природних, громадянських прав, а також соціальних, які за значенням і ступенем забезпеченості мають бути прирівняні до перших. Здійснюючи свої права, людина може чинити на основі вищевикладеного будь-яку активність.

1. Заблоцький В. П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. н. Київ, 2002. С.10. 2. Голдінг Вільям. Володар мух /пер. з англ. та передм. Соломії Павличко. 2-е вид. Київ: Основи, 2004. 254 с. 3. Toffler A. The Third Wave. N. Y.: Bantam Books, 1994. P. 373. 4. Орвелл Джордж. 1984 / пер. з англ. Олени Ломакіної. Київ: Знання, 2021. 285 с. 5. Велика хартія вольностей. *Юридична енциклопедія*: У 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. 2004. URL: <https://cyclop.com.ua/content/view/988/58/1/8/#14728> 6. The Declaration of Independence, 1776. URL: <https://history.state.gov/milestones/1776-1783/declaration> 7. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 8. Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org//title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> 9. Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics> 10. The Declaration of Independence, 1776. URL: <https://history.state.gov/milestones/1776-1783/declaration> 11. Declaration of the Rights of Man and Citizen, 26 August 1789. URL: <https://revolution.chnm.org/d/295> 12. French Republic Constitution of 1793. URL: <https://oll.libertyfund.org/page/1793-french-republic-constitution-of-1793> 13. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 14. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 15. Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org//title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> 16. Hayek. F. Law, Legislation and Liberty. – Chicago: University of Chicago Press, 1960. – Vol. 3. – P. 6. 17. Bertrand Russell, A HISTORY OF WESTERN PHILOSOPHY And Its Connection with Political

and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day. URL: <chromeextension://efaidnbnmnibpcjajpegglclefindmkaj/http://www.ntslibrary.com/PDF%20Books/History%20of%20Western%20Philosophy.pdf>

18. Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics>

19. An introduction to John Stuart Mill's On Liberty. URL: <https://www.libertarianism.org/columns/introduction-john-stuart-mills-liberty>

20. Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777>

21. Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777>

22. Tocqueville A. Democracy in America. – N. Y.: Arlington House, 1991. Vol. 1. – P. 38.

23. Karl Jaspers /First published Mon Jun 5, 2006; substantive revision Mon Mar 7, 2022. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/jaspers/>

24. Sartori G. Democratic Theory. – Westpoint: Greenwood Press, 1973. P. 286.

25. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes>

26. Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics>

References

1. Zablotskyi V. P. (2002). Suchasnyy liberalizm: sotsial'no-filosofs'kyy analiz. [Modern liberalism: socio philosophical analysis.]. (Autoref. thesis ... candidate philosoph. sciences), Kyiv, 10 p. (in Ukrainian).

2. William Golding. Lord of the Flies. (2004) /Translation from English and foreword: Solomiya Pavlychko / 2nd edition Kyiv. 254 p.

3. Toffler A. The Third Wave. – N.-Y.: Bantam Books, 1994. – P. 373.

4. George Orwell. 1984 / Translation from English: Olena Lomakina. /Kyiv: Znannia.2021. 285 p.

5. Velyka hartia volnosti (The Great Charter) / *Jurydychna encyklopedia*: [in 6 volumes] / edit. collegium: Yu. S. Shemshuchenko (resp. editor) [and others]. Kyiv: Ukrainska encyklopedia im. M.P.Bazhana, 1998 – 2004. URL: <https://cyclop.com.ua/content/view/988/58/1/8/#14728>.

6. The Declaration of Independence, 1776. URL: <https://history.state.gov/milestones/1776-1783/declaration>.

7. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes>.

8. Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777>

9. Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics>

10. The Declaration of Independence, 1776. URL: <https://history.state.gov/milestones/1776-1783/declaration>

11. Declaration of the Rights of Man and Citizen, 26 August 1789. URL: <https://revolution.chnm.org/d/295>

12. French Republic Constitution of 1793. URL: <https://oll>

libertyfund.org/page/1793-french-republic-constitution-of-1793 13. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 14. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 15. Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> 16. Hayek. F. Law, Legislation and Liberty. – Chicago: University of Chicago Press, 1960 – Vol. 3. – P. 6. 17. Bertrand Russell, A HISTORY OF WESTERN PHILOSOPHY And Its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day. URL: <chromeextension://efaidnbmnfnlbbbpcbjcabggcldfndmkaj/http://www.ntslibrary.com/PDF%20Books/History%20of%20Western%20Philosophy.pdf> 18. Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics> 19. An introduction to John Stuart Mill's On Liberty. URL: <https://www.libertarianism.org/columns/introduction-john-stuart-mills-liberty> 20. Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> 21. Complete Works, 4 vols. (1777). A 4 volume collection of the Works of Montesquieu. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-4-vols-1777> 22. Tocqueville A. Democracy in America. – N. Y.: Arlington House, 1991. Vol. 1. – P. 38. 23. Karl Jaspers /First published Mon Jun 5, 2006; substantive revision Mon Mar 7, 2022. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/jaspers/> 24. Sartori G. Democratic Theory. – Westpoint: Greenwood Press, 1973. P. 286. 25. The Works of John Locke in Nine Volumes. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 26. Kant's Critique of Practical Reason and Other Works on the Theory of Ethics. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/abbott-kant-s-critique-of-practical-reason-and-other-works-on-the-theory-of-ethics>

Tolkachov Oleksii. Analysis the scientific theories and natural legal concepts in the formation of liberal and neoliberal doctrines

Clarifying the features and perspectives of neoliberal legal understanding at the current stage of state formation and development of society requires taking into account the heredity of ideas and characteristics of the main subjects of the social system through the prism of liberal inheritance.

The purpose of the article is to analyze scientific theories and natural-law concepts in the formation of liberal and neoliberal doctrines, to investigate the features of neoliberal legal understanding in the context of the natural-law concept and the influence of liberalism on the entire state-legal reality and social system.

It has been established that human freedom is obvious, which is characterized by the presence of natural, civil, and social rights, which should be equal to the first in terms of importance and degree of security.

It is proved that the adaptation of liberalism made it possible to mitigate social conflicts and move from the idea of “capitalism of free competition” to the concept of “social economy”. At the same time, the natural and inalienable freedom of the individual was not denied or limited. Therefore, a developed democracy in the second half of the last century was no longer possible without the guarantee at the state level and the realization of the social rights of the individual, which were supposed to provide all citizens with a minimum of material benefits acceptable in this society.

Thus, the analysis of scientific theories and natural-law concepts in the formation of liberal and neoliberal doctrines established that human freedom is obvious, which is characterized by the presence of natural, civil, and social rights, which in terms of meaning and degree of security should be equated to the first. Exercising the rights, a person can perform any activity on the basis of the above.

Key words: scientific theories, natural legal concepts, liberal and neoliberal doctrines, neoliberal understanding of law, liberalism.